

Het leven na de dood in het Oude Testament

M.J. Paul

M.J. Paul, G. v.d. Brink, J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Ezra - Job*. Studiebijbel Oude Testament, deel 6. Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2009. Excurs 8, pp. 859-877.

1. Inleiding

In jodendom en christendom zijn de overtuigingen van een leven na de dood en een opstanding volop aanwezig. Christenen beroepen zich uiteraard op het Nieuwe Testament, maar joden alleen op het Oude. Voor veel lezers lijkt het echter alsof in het Oude Testament alles gericht is op het leven hier en nu. Zijn er ook bijbelgedeelten in het Oude Testament die positief spreken over een leven na de dood? Of is verwachting dat er leven is na de dood alleen een latere ontwikkeling?

In deze bijdrage worden de belangrijkste aspecten benoemd van het leven na de dood in het Oude Testament. Daarbij ligt de nadruk op de grote lijnen: hoe wordt er over het voortbestaan gedacht, mede in relatie tot de overtuigingen van de buurvolken. Daarna komen bijbelgedeelten aan de orde die wijzen in de richting van Gods nabijheid na de dood en teksten die spreken over een opstanding uit de dood. Vervolgens wordt de aandacht gericht op het boek Job. Daarna volgt een kort overzicht van opvattingen in de intertestamentaire periode, het Nieuwe Testament en het vroege jodendom.

De bedoeling is een overzicht te geven van het onderwerp 'leven na de dood' en daarbij de vooral de voortgaande ontwikkeling aan te tonen; een gedetailleerde bespreking van de vaak omstreden bijbelgedeelten is hier niet goed mogelijk.

Indeling:

1. Inleiding
2. Het leven na de dood bij de buurvolken
3. Het leven na de dood in de Thora
4. Sjeool
5. De tempel als tegenhanger van sjeool
6. Begrafnis
7. Henoch, Elia en enige psalmen
8. God doodt en doet herleven
9. Het boek Job
10. De intertestamentaire periode
11. Het Nieuwe Testament
12. Het rabbijnse jodendom
13. Conclusie

2. Het leven na de dood bij de buurvolken

2.1 Egypte

Het land Egypte staat bekend om zijn zorg voor de doden: lichamen werden gemummificeerd en farao's lieten enorme piramiden bouwen voor hun leven na de dood. Ook hoge ambtenaren lieten rijk versierde graven aanleggen. Geen ander volk in het Midden-Oosten heeft zoveel zorg aan overledenen besteed en door schilderijen en teksten is ons veel bekend over de achtergrond daarvan.

Volgens Egyptisch geloof is de eerste handeling die met het dode lichaam uitgevoerd moet worden, de balseming. De tweede handeling bestaat uit de overbrenging naar het graf en de

derde uit het ritueel van ‘de opening van de mond’ en het brengen van offers. Het lichaam is belangrijk, maar er zijn ook twee zielen. De ene ziel of levenskracht heet ‘ka’ en heeft vooral te maken met het sociale leven, de status, de eer en de waardigheid van de overleden persoon. De andere ziel wordt ‘ba’ genoemd en is verbonden met persoonlijke eigenschappen. Deze wordt vaak als een vogel afgebeeld en verlaat na de dood het lichaam.

Men gelooft dat de gestorvene zijn lichaam en zijn naam houdt en dat de manier van leven in het hiernamaals vergelijkbaar is met dat op aarde. De Egyptische onderwereld is geen dodenrijk in de eigenlijke zin, omdat men daarin niet ‘dood’ is. Ze is een vergelegen oord, een plaats waar de goden nabij zijn en een plaats waar het leven op een hoger niveau staat dan hier het geval is.

Het verder leven van iemand na de dood is niet vanzelfsprekend. Zonder rituele mummificatie en begrafenissen komt men niet zover. In de andere wereld moet de gestorvene ook nog een dodengericht ondergaan voor de god Osiris. Niet iedereen komt goed door dat gericht heen en slechts een deel van de gestorvenen wordt toegelaten tot het verdere leven. Het leven na de dood nam in Egypte een belangrijke plaats in, maar slechts een exclusieve kring van bevoorrechten kon de vele handelingen laten verrichten die nodig waren om verder te kunnen leven.¹

2.2 Mesopotamië

Uit de overgeleverde teksten uit Mesopotamië blijkt de overtuiging dat van de gestorven mens slechts de dodengeest overblijft. Deze geest gaat op reis naar de onderwereld, die ook ‘het land zonder terugkeer’ genoemd wordt. De dode wordt daarom voorzien van proviand en reisgeld om de dodenstad in te gaan, evenals van geschenken voor de goden van de onderwereld. De beschrijvingen schetsen een troosteloos bestaan in deze onderwereld. De achtergebleven familie heeft een blijvende zorg voor de doden, met name op de dag van de nieuwe maan. Wanneer de zorg voor de doden niet voldoende is, kan de geest van de dode rusteloos blijven rondzwerven. Als demonen zijn zij in staat de overlevenden schade te berokkenen en daarom kunnen zij maar beter tevreden gesteld worden.

In het indrukwekkende Gilgamesj-epos gaat de held, na het overlijden van zijn vriend Enkidu, op zoek naar onsterfelijkheid. Hij denkt het antwoord te kunnen vinden bij Utnapistim, de man die de zondvloed overleefd heeft. Na veel moeite vindt hij een plant die de kracht bezit om mensen te verjongen (wat niet hetzelfde is als eeuwig leven schenken). Een slang steelt deze plant echter, zodat Gilgamesj met lege handen terugkeert. Hij heeft te horen gekregen dat het eeuwige leven aan de goden voorbehouden is en dat mensen maar het beste kunnen genieten van wat ze in dit leven ontvangen.²

2.3 Griekenland

Het oude Griekenland had veel contacten met het Midden-Oosten door handel via zee en land. Vanuit de gevonden graven zijn er aanwijzingen dat de doden van grafgiften werden voorzien. Dit houdt in, dat men ervan uitging dat de doden voortleefden.

Voor ons overzicht is het werk van Homerus belangrijk. Hij leefde vermoedelijk in de achtste eeuw v.Chr., maar de inhoud van zijn werken, de *Ilias* en de *Odyssee* gaan – via mondeling overlevering – terug tot de twaalfde eeuw v.Chr. en beschrijven gebeurtenissen uit die tijd. De *Ilias* gaat over de Hethitische Wilios/Wilusa uit de 13^e eeuw v.Chr., zoals Hethitische teksten duidelijk maken.³

¹ Vgl. Fischer, 11-46.

² Vgl. Fischer, 47-64.

³ Zie hiervoor ook Yamauchi.

In de verhalen komt naar voren dat de onderwereld een troosteloze verblijfplaats is van geesten van doden. De mensen lijken daar op de personen die ze op aarde geweest zijn en ook kan een straf in dit leven daar voortgezet worden. Er is echter geen apart gericht en ook is de onderwereld geen hel waarin zondaren moeten boeten.

Eeuwen later leefde Plato (rond 400 v.Chr.). Hij vertelt over het sterven van Sokrates, waarbij de geheel andere opvatting naar voren komt dat de ziel tijdens dit leven in het lichaam verblijft als in een gevangenis en bij de dood bevrijd wordt. De ziel leeft zelfstandig en onsterfelijk verder. In het geschrift *Politeia* spreekt Plato over een dodengericht, waarbij 'scheiding' en 'vergelding' een rol spelen. De kwaaddoeners zullen hun daden tienvoudig moeten boeten, maar de goeden ontvangen naar dezelfde maatstaf een beloning.⁴

2.4 Jericho in Kanaän

In Jericho zijn veel graven ontdekt uit de Midden-Bronstijd, vooral uit de tijd rond 1700 v.Chr. Het blijkt dat de inwoners van deze stad begraven werden met voedsel, eet- en drinkgerei en sieraden. Tevens kreeg men een volledige uitrusting mee aan meubilair, matten, kleding, toiletartikelen en al wat nodig werd geacht voor het leven in het hiernamaals. Echte weeldeartikelen kwamen weinig voor, maar toch wel een bronzen ring met scarabee en vijf in goud gevatte amethistscarabeeën. De archeologe die de opgraving leidde en hierover publiceerde geeft aan 'dat er een zeer sterk geloof was in een leven na de dood, waarvoor de gestorvene ten volle moest worden toegerust.'⁵

2.5 Ugarit in Syrië

In de stad Ugarit, ten noorden van Kanaän, is een koninklijk archief gevonden uit de 14^e eeuw v.Chr. In diverse mythen is daar sprake van stervende en herrijzende goden. Nergens blijkt echter dat dit herrijzen ook voor mensen opgaat. Er is wel sprake van een uitgebreide voorouderverering, tot in het koninklijke paleis toe. Men geloofde niet, dat gestorvenen terugkeren in het leven. Hun lot lijkt op de voorstellingen in Mesopotamië en het oude Griekenland: de gestorvenen lijden een troosteloos bestaan in een schaduwwereld. De overlevenden probeerden door grafgeschenken en verzorging van de doden contact te krijgen en trachtten zo de beschermende en zegenende kracht voor de eigen familie te bewerken.⁶

2.6 Tyrus in Fenicië

In Tyrus, een iets zuidelijker gelegen kustplaats in het huidige Libanon, hebben archeologen in 2008 meer dan honderd kruiken gevonden waarin de Feniciërs, na het verbranden van de lichamen, de beenderen van hun overledenen deden. Dit aardewerk dateert uit ongeveer 900 v.Chr. De grotere kruiken dienden als graven; de kleinere kruiken werden leeg gelaten, maar representeerden symbolisch dat er een ziel in woonde. Volgens de opgravers is hiermee aangetoond dat de Feniciërs een duidelijke visie hadden op het leven na de dood.

2.7 Sam'al in Turkijë

Het huidige Zincirli, in het zuidoosten van Turkije, blijkt het oude Sam'al, de hoofdstad van een koninkrijk in de IJzertijd, geweest te zijn. In die samenleving zijn West-Semitische en Neo-Hethitische invloeden te herkennen. In 2008 is bij opgravingen een stèle (een opgerichte steen met tekst) ontdekt uit de 8e eeuw v.Chr. die handelt over Kuttamuwa, dienaar van koning Panamuwa. De inscriptie maakt duidelijk dat Kuttamuwa zelf toegezien heeft op de vervaardiging van deze stèle en een regeling maakte voor de periode na zijn overlijden. De

⁴ Vgl. Fischer, 65-90.

⁵ Kenyon, 146-167, spec. 166.

⁶ Vgl. Fischer, 91-113.

tekst, geschreven in het Fenicische alfabet in een West-Semitisch dialect, wordt door de opgravers als volgt vertaald: ‘Ik plaatste hem [nl. de stèle] in een eeuwige kamer (?) en regelde een feest in deze kamer (?): een stier voor [de stormgod] Hadad, ... een ram voor [de zonnegod] Sjamasj, ... en een ram voor mijn ziel die in deze stèle is.’

De stèle is ook voorzien van een afbeelding van Kuttamuwa. Hij heeft een kom met wijn in zijn rechterhand en zit in een stoel bij een tafel met voedsel. Dit moet een afbeelding zijn van het goede leven dat hij verwachtte na de dood. In de inscriptie wijst hij zijn nakomelingen op de plicht om regelmatig voedsel te brengen voor zijn ziel.

Terwijl in het oude Nabije Oosten, met uitzondering van Egypte, ziel en lichaam meestal als onafscheidelijk opgevat werden, is hier voor het eerst een getuigenis van het geloof in een afzonderlijk voortleven van de ziel buiten het lichaam.⁷

2.8 Conclusie

Uit het bovenstaande overzicht wordt duidelijk dat er een verscheidenheid aan voorstellingen was over het leven na de dood. Gemeenschappelijk is echter wel het geloof in een voortbestaan na de dood. Dat voortbestaan wordt meermalen als troosteloos geschetst, terwijl er ook positievere voorstellingen zijn. De overlevenden proberen door grafgeven en rituelen het leven van de overledenen dragelijker of aangener te maken.

Terwijl tot voor kort vrij algemeen aangenomen werd dat naar oosterse opvatting ziel en lichaam onafscheidelijk waren, tonen recente opgravingen aan dat er in sommige plaatsen toch andere overtuigingen waren.

3. *Het leven na de dood in de Thora*

Wanneer Adam en Eva verdreven worden uit het Paradijs, wordt hun de toegang tot de levensboom ontzegd, zodat zij niet kunnen blijven leven, maar moeten sterven (Gen.3:22). Kort daarna vindt de gewelddadige dood van Abel plaats, maar een verwijzing naar een leven na de dood ontbreekt. Vervolgens komt er een lijst met namen in het geslachtsregister dat voert tot de tijd van de zondvloed. Van bijna alle personen staat er dat zij sterven, maar Henoch is een uitzondering. Van hem wordt vermeld: ‘Henoch wandelde met God, en hij was niet meer, want God had hem opgenomen’ (5:24). Deze korte mededeling laat veel vragen onbeantwoord, maar geeft wel aan dat Henoch voortaan bij God mag zijn (zie par. 7.1). Terwijl het sterven van veel personen in het boek Genesis kort genoemd wordt, lezen we bij Abraham een uitvoeriger beschrijving: ‘Abraham gaf de geest en stierf in hoge ouderdom, oud en van het leven verzadigd, en hij werd vergaderd tot zijn voorgeslacht’ (25:8). Daarmee wordt Gods belofte vervuld van het gaan in vrede tot de vaderen, in hoge ouderdom (15:15). Het vergaderd worden tot het voorgeslacht kan hier geen betrekking hebben op hetzelfde graf, omdat de familie van Abraham elders begraven was. Het is aannemelijk dat een vereniging bedoeld is in het leven na de dood, maar de wijze waarop blijft ongenoemd.⁸ Soortgelijke woorden worden gebruikt bij het sterven van Ismaël (25:17), Isaak (35:29) en Jakob (49:33). Het levenseinde van Jakob wordt positief beschreven. Eerder heeft hij zich echter in negatieve bewoordingen uitgelaten over de dood. Wanneer behalve Jozef ook nog Benjamin zou sterven, zou zijn grijze haar met verdriet in het dodenrijk (zie par. 4) neerdalen (42:38). Ook beschouwt Jakob zijn leeftijd in het gesprek met de farao als gering: ‘Het getal van de jaren van mijn vreemdelingschap is honderddertig; weinig in getal en kwaad zijn als mijn levensjaren geweest’ (47:9).

⁷ Zie ‘Websites Excurs 8’, *SBOT* 6, op www.studiebijbel.nl.

⁸ Vgl. Johnston, 33-34. Het ‘vergaderd worden tot de vaderen’ kan geen betrekking hebben op sjeool, omdat dat juist een plaats van verlatenheid is.

De patriarchen werden begraven in een spelonk. Het begraven van doden was in Israël bijzonder belangrijk (zie par. 6).

Wanneer Jakob zijn zoons zegen, spreekt hij na de woorden tot Dan ‘Op uw heil wacht ik, o HERE’ (49:18). Soms wordt uit deze woorden een verwachting van een leven na de dood afgeleid (de SV heeft zelfs het woord ‘zaligheid’), maar vanuit de context lijkt een wens ten aanzien van zijn nageslacht aannemelijker.

Bij de begrafenis van Jakob komt er een stoet uit Egypte om hem in de spelonk van Machpela te begraven. Jakob wordt naar Egyptische wijze gebalsemd (50:2-3). Is dit slechts een eerbetoon of heeft dit ook te maken met het geloof in een leven na de dood? Ook Jozef werd gebalsemd; voor zijn dood vroeg hij aan zijn broers de verzekering dat zij zijn gebeente mee zouden nemen naar het beloofde land (50:25-26).

In de wetgeving van Israël is er meermalen sprake van de straf van uitstoting uit de gemeenschap, waarbij hun naam mag niet voortleven (Ex.12:15,19; 30:33,38; Lev.7:20-27). Daarentegen zijn het erfrecht voor dochters en het zwagerhuwelijk bedoeld om de naam van een gestorvene te laten voortleven (Num.27:4; Deut.25:6).

Het raadplegen van de geesten van overledenen is verboden (Deut.18:11), maar er wordt niet ontkend dat de geesten van de doden voortleven⁹ en evenmin wordt de effectiviteit van de verboden methoden tegengesproken. Israël is echter veel beter af dan de heidenen doordat de Here spreekt door middel van profeten (18:18).

In het boek Numeri geeft Bileam aan dat het levenseinde van de oprechten wenselijk is: ‘Laat ik de dood van de oprechten sterven en laat mijn levenseinde daaraan gelijk zijn!’ (Num.23:10). Bedoelt Bileam dat hij op hoge ouderdom zal sterven, of dat hij in vrede zijn nageslacht zal zien opgroeien? Een duidelijke verwijzing naar het leven na de dood ontbreekt.

Aäron sterft tijdens de woestijnreis en wordt onderweg begraven. Toch wordt hij ‘tot zijn voorgeslacht vergaderd’ (Num.20:24). Hetzelfde geldt van Mozes (Num.27:13) die in Moab sterft en daar door God zelf begraven wordt (Deut.34:6). Evenals bij Abraham moet hier bedoeld zijn dat er na de dood op de een of andere wijze een vereniging is met het voorgeslacht.

Wanneer wij deze geschiedenissen overzien, is het van belang op te merken dat de patriarchale familie gericht is op de continuïteit en het overleven van de familie. Wanneer de aartsvaders hun kinderen en kleinkinderen zien, kunnen zij in vrede sterven. Ouders leven voort in hun kinderen. De identiteit van de enkeling wordt hier, veel meer dan bij ons het geval is, bepaald door de gemeenschap. Kinderloosheid wordt gezien als een erge straf en nageslacht betekent dat de eigen naam voortleeft. Ook is die continuïteit een teken van Gods trouw aan zijn beloften.¹⁰ De nadruk ligt daarom veel meer op het leven hier dan op het voortbestaan na de dood.

4. *Sjeool*

4.1 Inventarisatie

⁹ Vgl. de verschijning van de overleden Samuël in 1Sam.28 (ongeacht de vraag of dit echt Samuël was). Het raadplegen van doden wordt ook genoemd in Jes.8:19. Uit deze (verboden) praktijken blijkt dat men ervan uitging dat de doden voortleefden.

¹⁰ Levenson legt veel nadruk op deze continuïteit en ziet deze als de basis voor het latere geloof in de opstanding.

De traditionele visie is dat *sjeool* een dodenrijk voor zondaren en rechtvaardigen is en dat iedereen daar terecht komt na de dood. Het woord wordt ook wel vertaald met ‘graf’ en betreft dan vooral het lichaam.¹¹

De laatste jaren is dit begrip intensief bestudeerd en de meningen van diverse geleerden gaan nu toch meer de kant op van een negatief voortbestaan na de dood.¹² Daarom is het van belang het gebruik van het woord in het Oude Testament in kaart te brengen. Het begrip komt 65 (bij een kleine tekstwijziging 66) keer voor en wordt altijd gebruikt zonder bepaald lidwoord, zodat het beschouwd moet worden als een eigennaam.

Het gebruik kan als volgt gerubriceerd worden:

Psalmen en liederen	Psalmen (16), elders (5)
Bespiegelende teksten	Job (8), Spreuken (9), elders (3)
Profetische teksten	Jesaja (8), Ezech. (6), Hosea (1), Amos (1), Habakuk (1)
Geschiedenissen	Genesis 4), Numeri (2), 1 Koningen (2)

Op grond hiervan kunnen drie conclusies getrokken worden: de term wordt het meest gebruikt in psalmen, in bespiegelende en in profetische literatuur, waar de auteurs persoonlijk betrokken zijn bij hun uitingen. Daarentegen wordt het woord bijna niet gebruikt in verhalende teksten, en als het gebeurt, dan bijna alleen in de directe rede. Het woord *sjeool* wordt nooit gebruikt als de dood van een aartsvader, koning, profeet, priester of ook een gewone Israëliet beschreven wordt. Het woord ontbreekt in de wetsteksten, zelfs in teksten die de doodstraf noemen. Dit betekent dat de term een woord is, dat een persoonlijke betrokkenheid aangeeft en ook emoties oproept.

De tweede conclusie is dat de term niet specifiek is voor één bepaalde periode van Israël, maar zowel in vroege als in late literatuur gebruikt wordt.

Ten derde is het opvallend dat het woord zo weinig gebruikt wordt als we letten op de omvang van het Oude Testament en de vele verwijzingen naar de dood die daarin staan. Het werkwoord ‘sterven’ komt precies duizend keer voor, maar er zijn slechts een honderdtal verwijzingen naar iets als de onderwereld (waarvan 65 of 66 keer *sjeool*). Dit kleine aantal is opmerkelijk in vergelijking met de uitgebreide voorstellingen bij de buurvölker. De onderwereld staat niet centraal in het geloof; JHWH is vooral de God van de levenden.

4.2 Karakterisering

Sjeool is een plaats die wordt gekenmerkt door scheiding van JHWH. De bewoners van *sjeool* kunnen Hem daar niet zich herinneren, prijzen of danken (Ps.6:6; Jes.38:18; Jona 2:5). Het is een land van vergetelheid, met doden aan wie God niet meer denkt (Ps.88:6). De *sjeool* is daarmee een passende plaats voor de goddelozen (Ps.9:18; 31:18; 55:16), maar ook een plaats die gevreesd wordt door de rechtvaardigen (Ps.16:10; 30:4; 49:15-16; 86:13).

Toch kent de HERE de *sjeool* wel en is deze diepte ook toegankelijk voor Hem. Het verblijf daar levert echter geen ontsnapping aan Hem op (Am.9:2; Ps.139:8), ligt open voor Hem (Job 26:6; Spr.15:11) en beperkt zijn macht niet (Jes.7:11; Job 11:7-8). Gods macht over de *sjeool* betekent echter niet dat mensen Hem daar kunnen naderen.

Sjeool is een plaats van waaruit geen terugkeer mogelijk is (Job 16:22; vgl. 14:13), een gevangenis met poorten (Jes.38:10) en grendels (Jona 2:6). Koorden van *sjeool* suggereren een vorm van gevangenschap (Ps.18:5; 116:3).

¹¹ R.L. Harris geeft de voorkeur aan deze vertaling. Zie het artikel ‘She’ol’ in *TWOT*, 892-893. De Engelse New International Version volgt deze lijn.

¹² Johnston, 69-85. Levenson en Raharimanantsoa, 96-99, nemen deze analyse over.

Het bestaan in sjeool wordt slechts summier geschetst. Het is een plaats van duisternis (Job 10:21; Ps.88:7), van werkloosheid en stilte (Ps.94:17; 115:17).¹³

De dood, en daarmee ook sjeool, is de grote gelijkmaker van allen, klein en groot, slaaf en vrije (Job 3:13-19). Jes.14 beschrijft de val van een machtige koning tot het lage niveau van andere overleden heersers.

4.3 Naam

De oorsprong van de naam sjeool is onbekend; de aanduiding komt slechts in het OT en in daarvan afgeleide teksten voor. Afleidingen van godennamen elders helpen niet de betekenis vast te stellen, want de sjeool wordt nooit als goddelijk gezien. Vanwege het gebrek aan vergoddelijking is sjeool ook een teken van een monotheïstisch geloof. Het is immers een plaats waar JHWH kan komen, al wordt zijn aanwezigheid daar niet ervaren. Er heersen daar geen andere goden.

Aangezien de onderwereld een wijdverspreid concept was in het oude Nabije Oosten (zie par. 1), is het opmerkelijk dat de Israëlieten hiervoor een unieke naam hebben.¹⁴ Daardoor is het ook aannemelijk dat de voorstelling afwijkt van die bij de buurvolken. We moeten in ieder geval oppassen hier veel invloed van buitenaf aan te nemen.

4.4 Sjeool als bestemming voor de goddelozen

Het woord sjeool wordt vooral gebruikt om een individuele menselijke bestemming aan te geven, en daarbij voornamelijk de bestemming van de goddelozen (Job 21:13; 24:19). In extreme omstandigheden vrezen vrome Israëlieten deze bestemming en zoeken zij hiervan bevrijding. Dit is het geval bij Jakob, Hizkia, Job en Heman (Gen.37:35; Jes.38:10; Job 17:13-16; Ps.88:4). Deze gelovigen spreken alle in een context van hevige beproevingen: verlies, ziekte, aanvechting en verlatenheid. Het selectieve gebruik van de term in de geschiedenis van Jakob is opmerkelijk. Hij noemt twee keer de mogelijkheid van een afdaling vol verdriet in sjeool, de eerste keer na de boodschap over Jozefs dood (Gen.37:35) en de tweede keer wanneer hij de dood van Benjamin als mogelijkheid noemt (42:38). Heel wat jaren later, wanneer het gezin verenigd is, wordt Jakobs dood diverse malen beschreven, maar dan op een andere wijze en een vermelding van sjeool ontbreekt. Daaruit lijkt te volgen dat de rechtvaardige dit dodenrijk vreest in het geval van een ongelukkige en vroegtijdige dood, waarbij deze geïnterpreteerd wordt als goddelijke straf. Wanneer iemand echter in vrede op hoge leeftijd sterft, wordt sjeool niet genoemd. Sjeool is geen plaats waar men vergaderd wordt tot de voorvaderen; daar is men geïsoleerd en verlaten, in een somber bestaan te midden van allerlei ongelovigen en kwaaddoeners (vgl. de beschrijving in Eze.32:17-32). David geeft aan in Ps.16:10 dat God zijn ziel niet aan sjeool prijsgeeft en hem, als gunstgenoot van God, de put (of: verderving) niet laat zien. Dit betekent niet dat de dichter nooit zal sterven, maar dat God een ontijdige en negatieve dood als straf zal verhinderen. Daarom kan Elifaz op positieve wijze spreken over het sterven op hoge ouderdom te midden van talrijk nageslacht: 'In hoge ouderdom zult u ten grave dalen, zoals een garf op haar tijd wordt binnengehaald' (Job 5:25-26). Daar tegenover stelt Job dat hij sjeool verwacht als zijn huis, en de put beschrijft hij als zijn vader. Waar is dan zijn hoop nog? (Job 17:13-15). Bildad geeft in het volgende hoofdstuk de nuancering dat sjeool alleen voor de goddelozen is (18:5-21). Het is daarmee echter wel duidelijk dat Job Gods toorn ervaart en van daaruit zijn uiteindelijke bestemming verwacht.

¹³ De bewegingen in Jes.14:9-10 en Eze.32:21 vormen het begin van het beschreven negatieve bestaan.

¹⁴ Volgens Hess, 144 bevat de naam Metusaël in Gen.4:18 een verwijzing naar sjeool. Hij ziet ook een relatie met de godin Shuwala in Emar. Zie echter ook Johnston, 78-79.

Op de regel dat sjeool slechts voor de ongelovigen is, lijken twee uitzonderingen te bestaan namelijk Ps.89:48-49 en in Pr.9:7-10. Deze teksten lijken op het eerste gezicht aan te geven dat sjeool voor allen is. Toch kan daar ook de uitleg gehandhaafd worden dat sjeool een oord is dat bestemd is voor hen die onder Gods toorn leven.¹⁵

Het resultaat van dit overzicht kan geïnterpreteerd worden als een bevestiging van de vertaling ‘hel’ (door SV) van het woord sjeool.¹⁶ Het probleem daarbij is echter dat de vertaling niet consequent is. Ook heeft het begrip ‘hel’ voor ons de nadrukkelijke notie van pijniging en straf, terwijl in het OT vooral verlatenheid en duisternis naar voren komen. De vertaling ‘dodenrijk’ is echter te neutraal. Bij gebrek aan een goede Nederlandse weergave is het ook mogelijk de term onvertaald te laten (zoals diverse Engelse vertalingen doen, bijv. RSV: Sheol).

4.5 Verwante begrippen

Er zijn drie woorden die voor put, kuil of afgrond gebruikt worden en die ook de betekenis ‘onderwereld’ kunnen krijgen. Dat zijn: *bôr* (Ps.28:1; 30:4), *bəʿēr* (Ps.55:24; 69:15) en *šāḥat* (Ps.16:10; 30:10). Deze termen hebben meestal te maken met goddelozen, al worden ze ook wel gebruikt door vromen in extreme omstandigheden (Job 17:14; 33:18,22,24,28,30). Ook komt (minder vaak) het woord *ʾāḥaddôn* voor om vernietiging aan te duiden en daarbij is het een synoniem voor sjeool (Job 26:6; 28:22; 31:12; Ps.88:12; vgl. Op.9:11).

4.6 Leven onder Gods toorn

Meermalen is er in het OT sprake van dat gelovigen in ziekte, pijn en nood ervaren dat ze met sjeool te maken hebben. Dit is dus niet pas na de dood het geval. Illustratief is Ps.88, waarin de HERE omschreven wordt als ‘God van mijn heil (vs.2). De dichter Heman roept het in grote nood echter uit: ‘Mijn ziel is verzadigd van rampen, mijn leven is sjeool nabij. Ik word gerekend onder wie in de put neerdalen, ik ben geworden als een man zonder kracht. Onder de doden is mijn verblijf, gelijk verslagenen die in het graf liggen, die U niet meer gedenkt, en die aan uw hand ontrukkt zijn. U hebt mij in de diepste put gelegd, in duistere plaatsen, in diepten’ (vs.4-7).

Voor ons is er een grote scheiding tussen leven en dood, maar door de Israëliet werd een leven in grote nood ervaren als een straf van God en daarmee hoorde die situatie al bij de dood. Levenson maakt dat als volgt duidelijk:

Voor ons: leven => ziekte dood
In Israël: leven => ziekte => dood

De Israëliet beschouwde de dood als iets dat uit twee stadia bestond: het eerste stadium wordt gekarakteriseerd door grote nood en de toorn van God, maar met de mogelijkheid van herstel; het tweede stadium als een permanente, onomkeerbare situatie. We kunnen dit verduidelijken door de hedendaagse uitspraak ‘Hij is genezen van een dodelijke ziekte’. Omdat de persoon genezen is, was de ziekte blijkbaar niet dodelijk, maar in de tijd van ziekte kon deze wel zo beleefd worden. Zo staan ziekte en dood voor de Israëliet dicht bij elkaar, en dat wordt nog versterkt doordat de nood te maken heeft met de toorn van God.¹⁷

¹⁵ Zie Johnston, 82-83.

¹⁶ De SV doet dit 26 keer, dus bijna de helft van het aantal keren. De Engelse King James Version gebruikt ook meermalen de aanduiding ‘hell’.

¹⁷ Levenson, 38-44.

De dichter van Ps.88 smeekt God om bevrijding uit de situatie van de doden, maar is zelf nog levend (naar onze opvatting). Diverse andere psalmen brengen deze bevrijding tot uiting: ‘Hij trok mij op uit de put van het verderf, uit het slijk van de modderpoel; Hij stelde mijn voeten op een rots, mijn schreden maakte Hij vast’ (Ps.40:3). Vanwege de genoemde samenhang kon Jona roepen uit de schoot van sjeool, maar God trok Hem uit de kuil omhoog (Jona 2:2,6). David duidt in Ps.9 de Here aan als iemand die hem opheft uit de poorten van de dood (vs.14). De dichter van Ps.107 spreekt over goddelozen die ‘de poorten van de dood’ nabij waren. Ze riepen echter tot de Here in hun benauwdheid en Hij verlost hen. Hij ‘deed hen aan de groeve ontkomen’.

Dergelijke samenhangen geven aan dat ‘nood’ en ‘dood’ voor de Israëliet dichter bij elkaar liggen dan in onze cultuur het geval is.

4.7 Conclusie

De onderwereld was niet bijzonder belangrijk voor de Israëlieten. Het begrip wordt meestal gebruikt in uitspraken in de eerste persoon enkelvoud en niet in algemene beschrijvingen. Het is een term die persoonlijke betrokkenheid aangeeft. De karakterisering is summier: in zijn algemeenheid gaat het over een donker en troosteloos bestaan. Nergens wordt een uitgebreide reis door de poorten van de onderwereld getekend zoals in teksten uit Mesopotamië en Egypte wel gebeurt. Er is van de kant van de overlevenden geen grote betrokkenheid bij de doden en het lijkt erop dat deze niet gevoed of tevredengesteld behoeven te worden. In het grootste deel van de teksten wordt sjeool gebruikt voor een persoonlijk menselijk lot, en dat is vaak de bestemming die toegewenst wordt aan de goddelozen.

De vele beelden die voor de sjeool gebruikt worden (graf, put, onderwereld, einden van de aarde, wateren die overstromen, gevangenis), leggen meer de nadruk op het negatieve bestaan en minder op een geografische plaats.

In Israël liggen ernstige ziekte en grote nood dicht bij de dood en bezingen diverse dichters hun genezing en verlossing als een bevrijding uit sjeool. Er is in dat opzicht wel degelijk bevrijding mogelijk uit sjeool en hier ligt een groot verschil met de opvatting van het dodenrijk als ‘rijk zonder terugkeer’.

Van fundamenteel belang is, dat er onderscheid blijkt te zijn tussen de doden: de goddelozen verkeren in sjeool, maar de gelovigen ervaren een ander lot en kunnen in vrede en hoge ouderdom sterven en tot hun vaders vergaderd worden. God bepaalt het lot van mensen ook in en na de dood!

5. *De tempel als tegenhanger van sjeool*

In het bovenstaande zijn voorbeelden van redding uit de dood en de ervaringen van Gods toorn genoemd. Wanneer een positief levenseinde beschreven wordt, gaat het over een hoge ouderdom en een talrijk nageslacht. Men sterft ‘verzadigd van het leven’ in Gods gunst. Er is echter geen sprake van een ‘hemel’ of beschrijving van een gelukkig bestaan na de dood. De gebruikelijke tegenstelling is: een leven in Gods gunst tegenover een leven onder zijn oordeel. Een vergelijkbare tegenstelling is die tussen sjeool en de tempel, waar God woont als de bron van het leven.

Ps.133 spreekt over Sion, waar de HERE zijn zegen gebiedt en het leven tot in eeuwigheid (vs.3). Jona geeft in zijn psalm aan dat hij riep vanuit de schoot van sjeool. Hij voelde zich verstoten en zou hij dan ooit de heilige tempel weer zien? Hij was neergezonken in de diepe wateren, tot de grondvesten van de bergen. God trok hem echter uit de put omhoog toen Jona’s gebed tot Gods tempel kwam. Daar wil hij de Here ook de dank toebrengen (Jona 2:2-9).

De tempel is de plaats waar God woont en in zekere zin wordt daar de situatie van het Paradijs hersteld. De tempel is de plaats van het leven en allerlei associaties met de dood

worden geweerd: de priesters mogen nauwelijks of niet in contact komen met de doden en de indeling in reine en onreine dieren kan ook hiermee te maken hebben.¹⁸ Het is vanzelfsprekend dat mensen niet begraven mogen worden in het heiligdom. In het visioen van Ezechiël komt het levengevende water uit de tempel en wekt dat zelfs de Dode Zee tot leven (47:1-12). De God van het leven schenkt leven dat de dood overwint.

6. *Begravenis*

6.1 De betekenis van een begravenis

Abraham onderhandelt over de koop van een graf en is bereid een groot bedrag daarvoor te betalen (Gen.23). Ook elders in het boek Genesis is sprake van begravenissen. Blijkbaar zijn die van groot belang, al staat de reden er niet bij vermeld. Is het begraven slechts een eerbetoon aan de overledene? Of is deze handeling bedoeld ter bescherming van het lichaam tegen wilde dieren? Of heeft een begravenis te maken met het toevertrouwen aan de aarde waaruit de mens genomen is? (Gen.2:7). Bij de laatste overweging moet wel beseft worden dat deze verbinding bij een graf in de aarde groter is dan bij een graf in de rotsen, zoals in de spelonk van Machpela in het boek Genesis.

In later tijd is begraven in joodse en christelijke kring een teken van het toevertrouwen aan de aarde met het oog op de opstanding uit de dood. Daarom werd crematie als een vorm van vernietiging afgewezen en is het van belang voor de graven van de voorouders te zorgen (vgl. Neh.2:3).

Zoals we zagen, is er reeds in Genesis sprake van sjeool en van een verblijf hierin, terwijl de patriarchen op hoge leeftijd sterven en verzameld worden bij hun vaders. Hoe dit ook precies uitgelegd wordt, er is een besef van leven na de dood. Daarom valt ook te overwegen dat het begraven een daad van geloof en gehoorzaamheid is: het lichaam wordt teruggegeven aan de Schepper. Voor de gelovigen is er de verwachting dat Hij nabij zal zijn, ook in het leven na de dood. Wanneer God zelf Mozes begraaft (Deut.34:6), zal dit een grotere betekenis hebben dan dat niemand het graf mag weten, ook al staat die verdere betekenis niet vermeld in het verslag.

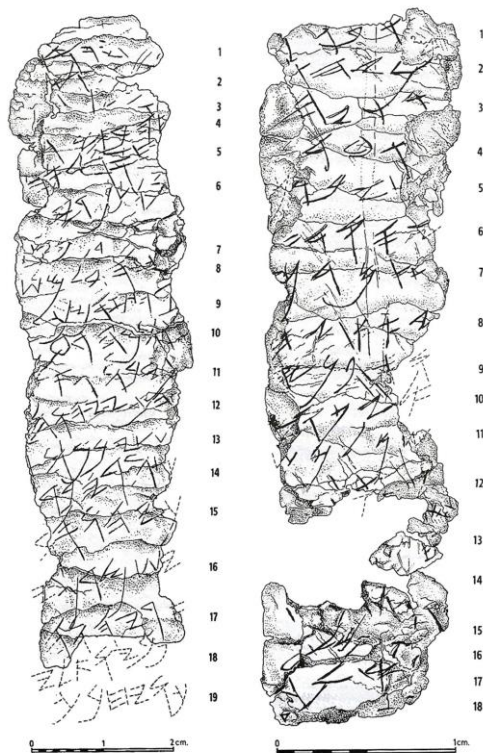
Het grote belang van een goede begravenis komt ook naar voren in de negatieve waardering van een situatie waarin geen begravenis plaatsvindt. Uit het huis van Jerobeam zal alleen de jonge Abia begraven worden (1Kon.14:13); koningin Izebel wordt door de honden gegeten (2Kon.9:10,35). Jeremia kondigt als oordeel aan dat mensen niet begraven zullen worden; zij zullen een zogenaamde ‘ezelsbegravenis’ krijgen (8:2; 14:16; 16:4,6; 22:19; 25:33). Volgens het boek Prediker is een misgeboorte er beter aan toe dan iemand die niet verzadigd wordt van het goede en geen begravenis ontvangt (Pr.6:3).

6.2 De priesterlijke zegen – zilveren rolletjes

In Num.6:22-27 staat de priesterlijke zegen opgetekend. In Ketef Hinnom in Jeruzalem zijn in een graf twee zilveren rolletjes gevonden met een verwante tekst, waarschijnlijk te dateren aan het einde van de zevende eeuw v.Chr. Het eerste rolletje spreekt over JHWH die het verbond houdt en daarna volgt een passage over ‘zegen, meer dan enige [valstr]ik en meer dan het kwaad. Want in Hem is verlossing. Want JHWH is onze hersteller [en] rots. Moge Hij u zege[nen] en behoeden. [Moge] JHWH [zijn aangezicht] laten schijnen’. De tweede tekst bevat woorden uit de priesterlijke zegen: ‘Moge JHWH u zegenen, behoeden. Moge JHWH zijn aangezicht op u laten schijnen en u vr[ed]e geven.’¹⁹

¹⁸ Wetten voor de priesters en de hogepriester, zie Lev.21:1-5,10-12. De wetten over de indeling in reine en onreine dieren staan in Lev.11 en Deut.14. Vgl. *SBOT* 2, Excurs 2, ‘Rein en onrein’.

¹⁹ Vgl. Caesar, 63 (gebaseerd op Barkay in *BASOR* 334, 2004, 41-70).

De vraag rijst waarom deze sieraden (volgens sommigen: amuletten) meegegeven werden in het graf. Het lijkt erop dat dit te maken heeft met een verlangen naar Gods nabijheid in het leven na de dood.²⁰ Dit moet een andere bestemming zijn dan sjeool, want daar is God niet zegenend aanwezig.

7. Henoeh, Elia en enige psalmen

7.1 Henoeh

In de geslachtslijst van Gen.5 staat een korte vermelding van Henoeh. Hij wandelde met God 'en hij was niet meer, want God nam hem weg' (vs.24). Hij leefde korter dan de andere personen die in de lijst genoemd worden. De uitdrukking 'en hij was niet (meer)' kan een aanduiding van de dood zijn (Ps.39:14; 103:16; Job 7:21). Hier staat de uitdrukking echter in contrast met de woorden 'en hij stierf', zodat Henoeh iets anders heeft ervaren dan de normale dood. Dat wordt bevestigd door de woorden 'want God nam hem weg', ook gebruikt bij Elia's hemelvaart in een

vurige wagen (2Kon.2:1-10; vgl. Ps.49:16; 73:24). In buitenbijbelse parallellen is sprake van een zekere Utuabzu, de zevende van de oude wijzen, die naar de hemel opsteeg.²¹ Latere joodse traditie werkte de hemelvaart van Henoeh uit in drie pseudepigrafische geschriften.²² Daaraan kan echter geen historische waarde toegekend worden. Het getuigenis over Henoeh spreekt niet over een eeuwig leven na de dood (dat komt pas later in de geschiedenis), maar wel van een bewaard worden buiten het bereik van de dood en daarmee een blijvend bij God zijn. In het verband van Genesis betekent deze mededeling over Henoeh: de vloek van de dood (Gen.3) is te overwinnen door het wandelen met God.

7.2 Elia

In 2Kon.2 staat vermeld dat het levenseinde van Elia aanstaande is. Hij en zijn opvolger Elisa gaan naar het Overjordaanse. Wanneer Elisa een moeilijk verzoek richt tot Elia antwoordt deze dat de inwilliging ervan afhangt of Elisa zal zien wat er gaat gebeuren. 'Indien u mij zult zien, terwijl ik van u wordt weggenomen, dan zal het u aldus geschieden'. Het weggenomen worden waarover Elia spreekt, lijkt hier iets anders in te houden dan de gewone dood en begravenis. Even later blijkt dit ook als een vurige wagen met vurige paarden komen. 'Zo voer Elia in een storm de lucht in'. Mannen zoeken nog enige dagen naar zijn lichaam, maar dat is tevergeefs.

Er zijn opvallende overeenkomsten tussen Mozes en Elia: de wonderlijke doortocht door de Jordaan en het levenseinde in het Overjordaanse, in de omgeving van Moab. Terwijl Mozes wel stierf en ook begraven werd, maar dan door God zelf (Deut.34:5-6), wordt Elia gespaard voor de dood.

In het bovenstaande is vertaald met 'de lucht in', terwijl gebruikelijker is 'naar de hemel'. Het Hebreeuwse woord laat beide mogelijkheden toe, maar vanuit de waarneming van Elisa is de eerste vertaling beter. Ook wordt dan de gebruikelijke hedendaagse associatie met 'naar de

²⁰ Vgl. Levenson, 99.

²¹ Hij leefde tegelijk met de zevende koning voor de zondvloed.

²² J.H. Charlesworth, vol. 1, 5-315. Zie ook onder, par. 10.2.

hemel gaan' van overledenen vermeden. Toch wordt vanuit het verband wel verondersteld dat Elia als Gods dienaar naar Hem gaat, naar God die in de hemel woont. Op basis van Mal.3:1,23-24[V4:5-6] verwacht men in de tijd van het Nieuwe Testament een terugkeer van Elia, als wegbereider voor de komst van de Here (Mar.9:11-12; vgl. Luc.1:17).

7.3 Psalm 49

In het Oude Testament zijn Henoeh en Elia de enigen die niet op een gewone manier gestorven zijn, maar door God buiten het bereik van de dood zijn bewaard. Het werkwoord 'wegnemen' dat in beide geschiedenissen gebruikt is, komt ook voor in Ps.49:16 en 73:24. Ps.49 schetst een grote tegenstelling tussen wijzen en dwazen. De laatste categorie is gelijk aan de beesten die vergaan (vs.13) en zij zinken in sjeool, waar de dood hen weidt (vs.15). Het vervolg van dit (moeilijke) vers spreekt over de bevoorrechte positie van de oprechten, die lijken te heersen over de goddelozen. De dichter spreekt zijn vertrouwen uit: 'Maar God zal mijn leven verlossen uit de macht van sjeool, want Hij zal mij opnemen' (vs.16). De dichter, die in zijn moeilijke omstandigheden ervaart dat hij in de greep van sjeool is, weet dat God hem eruit verlost. Het 'opnemen' betekent hier zoveel als 'in zijn hoede nemen', want aan een 'hemelvaart' zoals bij Henoeh en Elia valt niet te denken. Vanuit de bovengenoemde relatie tussen sjeool en de goddelozen wordt duidelijk dat de dichter vertrouwt dat God met hem is, in het leven en daarom ook in het bestaan na de dood.

7.4 Psalm 73

De dichter (Asaf of een Asafiet) brengt in deze psalm de moeite onder woorden die hij heeft met de voorspoed van de goddelozen. Het lijkt erop dat hijzelf tevergeefs zijn hart rein heeft gehouden. Hij tobde zich af om dit te begrijpen en in die houding komt pas een verandering nadat hij Gods heiligdom binnen is gegaan 'en op hun einde lette' (vs.17). De volgende verzen schetsen de verschrikkingen die de zondaren ondergaan als gevolg van het feit dat God hen versmaadt. Zij gaan te gronde en worden verdelgd (vs.27). De dichter betreurt zijn verkeerde gedachten en belijdt dat hij bestendig bij God zal zijn. 'U zult mij leiden door uw raad en daarna in heerlijkheid opnemen' (vs.24). Het is mogelijk dat zijn vlees en hart bezwijken (en dat de dood intreedt),²³ maar God is voor eeuwig zijn rots en deel (vs.26). Ook hier betekent 'opnemen' niet hetzelfde als bij Henoeh en Elia, maar er wordt wel de blijvende band tussen God en Asaf mee aangeduid. De goddelozen worden daarentegen gestraft. Dit kan tijdens dit leven zijn, maar vanwege de voorspoed die de dichter waarneemt, moet er meer bedoeld zijn: de vergelding is blijvend, evenals de relatie tussen God en de gelovigen blijvend is. Een opstanding uit de dood wordt niet genoemd, en concrete beelden van het leven na de dood ontbreken, maar de dichter uit wel zijn vertrouwen in God die voor altijd nabij zal zijn, ook als de dood intreedt.

7.5 Het gericht

In de zojuist genoemde psalmen is sprake van een gericht dat voltrokken wordt. Het is aannemelijk dat hierbij niet slechts aan het leven vóór de dood gedacht wordt, want het is juist het probleem dat de waarneming van het leven vaak een tegenovergesteld beeld geeft (bijv. in de geschiedenis van Kaïn en Abel; Gen.4).

Het gericht komt op meer plaatsen voor in de Schrift, zonder dat altijd helder is wat daar precies mee bedoeld wordt. In het boek Prediker mag een jongeling zich verheugen in zijn jeugd, maar hij moet wel goed beseffen dat er een gericht komt (11:9). Het slot van het boek

²³ Het 'bezwijken van vlees en hart' kan ook breder worden opgevat (vgl. Ps.39:11 en Job), maar het grote vertrouwen dat in dit vers naar voren komt, lijkt erop te wijzen dat de dichter méér bedoelt dan zijn eigen negatieve ervaring in vs.14-16. Die aanvechting ligt nu achter hem.

bevat een oproep om God te vrezen en zijn geboden te onderhouden en eindigt met de woorden ‘God zal elke daad doen komen in het gericht over al het verborgene, hetzij goed, hetzij kwaad’ (12:14). De uitleg van deze verzen hangt in sterke mate af van de interpretatie van het gehele boek, en dat geldt ook de vraag die in 3:21 wordt opgeworpen. Het is mogelijk te vertalen ‘Wie merkt dat de adem van de mensenkinderen opstijgt naar boven en dat de adem van de dieren neerdaalt naar beneden in de aarde?’ Wanneer deze vertaling juist is, is er een onderscheid bij het sterven tussen mensen en dieren, een onderscheid dat teruggaat op de bijzondere schepping van de mens (Gen.1:26; 2:7).²⁴

8. *God doodt en doet herleven*

8.1 Opwekkingen uit de dood (Elia en Elisa)

Elia krijgt te maken met het sterven van de zoon van een weduwe in Sarefat (1Kon.17:17-24). Hij strekt zich driemaal uit bovenop het kind en bidt de Here dat de ziel van het kind in hem terug zal keren. Dit gebeurt ook en het kind wordt weer levend. Voor de moeder is dit het bewijs dat Elia werkelijk een man van God is.

Van zijn opvolger Elisa staat een soortgelijke geschiedenis vermeld in 2Kon.4:8-37. De zoon van een Sunamitische vrouw overlijdt en wordt op het bed van de profeet gelegd. Elisa bidt tot God en strekt zich uit over het kind. Het lichaam wordt warm, de jongen begint te niezen en doet zijn ogen open.

Wanneer Elisa later gestorven en begraven is, vindt er op een keer een begrafenis plaats die plotseling onderbroken wordt door de komst van vijandige Moabieten (2Kon.13:20-21). De familie besluit in alle haast het lichaam van de overledene in het graf van Elisa te leggen en gaat daarna snel weg. Wanneer de dode in aanraking komt met het gebeente van Elisa wordt hij weer levend.

Deze drie opwekkingen uit de dood zijn uitzonderingen op de algemene regel, maar zij geven wel aan dat God macht heeft over de dood en in staat is doden levend te maken. Dit komt overeen met wat in het lied van Mozes van God staat geschreven: ‘Ik dood en doe herleven, Ik verbrijzel en Ik genees’ (Deut.32:39). Hanna bezingt dit ook in haar loflied: ‘De HERE doodt en doet herleven’ (1Sam.2:6).

8.2 Gods overwinning over de dood (Jes.25 en Hos.13)

In Jes.25:6-12 wordt een toekomst geschilderd van een feestmaaltijd voor alle volken. De bedekking die rust op de volken, zal worden weggedaan. Het gevolg is dat die volken de God van Israël gaan erkennen. Te midden van deze uitspraken staat er: ‘Hij zal voor eeuwig de dood vernietigen, en de Here HERE zal de tranen van alle gezichten afwissen’ (vs.8).

Daarentegen geldt voor Moab (als voorbeeld van ongelovigen) een zwaar oordeel.

Dit eschatologische uitzicht houdt in dat God de dood overwint en dat Hij ervoor zal zorgen dat de gelovigen uit Israël en de volken op de een of andere wijze niet meer met de dood te maken zullen hebben.

De profeet Hosea beschrijft in hoofdstuk 13 allerlei overtredingen van Efraïm. Daarbij wordt de retorische vraag gesteld: ‘Zou Ik hen uit de macht van sjeool bevrijden, van de dood loskopen?’ Daarna komt de vraag: ‘Dood, waar zijn uw pestziekten, sjeool, waar is uw verderf?’ Dat deze vragen negatief bedoeld zijn, blijkt uit het vervolg: ‘Mijn oog kent geen medelijden (vs.14). Er zijn echter ook vertalingen die hier een belofte lezen.’²⁵ Ongeacht de

²⁴ Zo SV en NBG. Een andere mogelijk is dat Prediker aan alles twijfelt en zich afvraagt ‘Wie zal ooit weten of de adem van een mens naar boven opstijgt en die van een dier afdaalt naar de aarde?’ (NBV; ook WV en GNB).

²⁵ NBG, WV, GNB en NBV vertalen het begin van het vers in vragende vorm, zodat een negatieve boodschap klinkt. SV en NaB vertalen als een belofte.

keuze voor een van beide interpretaties komt hier de overtuiging naar voren dat God in staat is die bevrijding te bewerken. Hij staat boven die geweldige machten!
Deze uitspraken van de profeten Jesaja en Hosea komen terug in de eerste brief aan de Korintiërs, wanneer Paulus spreekt over de opstanding van de gelovigen omdat Christus is opgestaan (15:54-55).

8.3 Een nationale opstanding (Hos.6 en Eze.37)

Er is nog een uitspraak van de profeet Hosea die vermeld dient te worden. Nadat God in het slot van hoofdstuk 5 heeft laten zien dat Hij bedreigend als een leeuw is voor Efraïm en hem verscheurt, klinkt in het begin van hoofdstuk 6 de oproep van de profeet om terug te keren tot de HERE. Het is waar dat Hij verscheurd heeft, maar Hij zal ook helen. ‘Hij zal ons na twee dagen doen herleven, ten derden dage zal Hij ons oprichten en wij zullen leven voor zijn aangezicht’ (vs.2). Het gaat hier over genezing van wonden en ziekten, maar in het verband gaat het ook over de dood. Het is mogelijk dat de wonden dodelijk waren, maar de God van Israël wil herstel geven. Zoals boven aangegeven, is er in de optiek van Israël een samenhang tussen ziekte en dood (zie par. 4.6). In ieder geval is God bereid zijn volk te redden uit de sfeer van de dood. Dit betreft het Tienstammenrijk dat rond 722 v.Chr. te maken krijgt met de inname van Samaria en de wegvoering van het volk.

De beeldspraak van Ezechiël in hoofdstuk 37 heeft duidelijk te maken met de dood. Hij ziet een visioen met dorre doodsbeenderen. In twee fasen komt er herstel: eerst worden de beenderen tot lichamen gevormd en daarna komt er een levensgeest in de doden, waarna zij levend worden en overeind gaan staan (vs.1-10). Dit visioen bevat ook een toelichting, waaruit blijkt dat deze beenderen het huis van Israël voorstellen. De profeet mag de boodschap doorgeven: ‘Zo zegt de Here HERE: zie, Ik open uw graven en zal u uit uw graven doen komen, o mijn volk, en u brengen naar het land Israël’ (vs.12). Hier is sprake van een collectief herleven uit de dood van de ballingschap en terugkeer naar het leven in het land Israël. Ook hier is het van belang dat God macht heeft over de dood en mensen kan laten herleven.²⁶ Dit wordt hier nog niet in persoonlijke zin uitgewerkt, maar de stap daarheen is niet groot meer.

8.4 De individuele opstanding (Jes.26 en Dan.12)

Boven werd reeds verwezen naar het toekomstige feestmaal dat in Jes.25 genoemd wordt, waarbij God de dood zal vernietigen (par. 8.2). In Jes.26 komt het thema van dood en leven weer terug. Eerst in de uitspraak ‘Doden herleven niet, schimmen staan niet op’ (vs.14) en kort daarna in de tegenovergestelde bewering ‘Herleven zullen uw doden – ook mijn lijk –, opstaan zullen zij. Ontwaak en jubel, u, in het stof! Want uw dauw is een dauw die groei geeft, en de aarde zal aan de schimmen het leven hergeven’ (vs.19).²⁷

De eerste uitspraak staat in het verband van de moeilijke situatie waarin Israël verkeert, omdat andere heersers de baas zijn. Van hen geldt echter dat zij als doden en schimmen zijn. God heeft hen verdelgd en alle gedachtenis aan hen uitgeroeid. Er kan ook vertaald worden: ‘Zij zijn doden, zij kunnen niet herleven; schimmen, zij kunnen niet opstaan’.²⁸ Daarna komt de

²⁶ Vaak is geprobeerd het geloof in de opstanding terug te voeren op de invloed van het Perzische Zoroastrisme, maar het visioen heeft meer overeenkomsten met de schepping van de mens in twee fasen, beschreven in Gen.2:7 en Job 10:8-12. De aanhangers van het Zoroastrisme begroeven hun doden niet en spraken niet over de opstanding in de zin van ontwaken. Ook is er aansluiting bij profeten en psalmisten uit de periode van vóór de ballingschap. Vgl. Johnston, 234-236.

²⁷ Dit vers kan hier en daar ook anders vertaald worden, bijv. dat de dauw valt op het land dat in het vervolg genoemd wordt. Zie Johnston, 112-114, 224-225.

²⁸ Vgl. Levenson, 197.

beeldspraak over een zwangere vrouw, en vervolgens spreekt de profeet over de opstanding van de doden. Nu gaat het niet langer over de vijanden van Israël, maar over het eigen volk, het volk van God. De context geeft een nationaal herstel aan, maar daarin wordt het beeld van het herleven van doden gebruikt. Van ‘uw doden’, van hen die bij God horen, geldt dat ze zullen leven en dat hun lichamen zullen opstaan; zij die in het stof verblijven, zullen opwaken en zingen. Het gaat hier over de persoonlijke opstanding van tenminste een gedeelte van de Israëlieten, en de profeet sluit zich hierbij in: ook zijn lijk zal herleven.

Dan.12 heeft de meest duidelijke tekst over persoonlijke opstanding. Ondanks de bescherming van Michaël, de grote engelvorst (vgl. 10:13,21) die Israël terzijde staat, komt er een tijd van grote benauwdheid. Maar wie geschreven is in het boek, zal ontkomen. ‘Velen van hen die slapen in de aarde, in het stof, zullen ontwaken, sommigen om eeuwig te leven, anderen om voor eeuwig te worden veracht en verafschuwd’ (vs.2). Dan vindt een transformatie plaats van het lichaam: ‘De verstandigen zullen stralen als de glans van het uitspansel, en die velen tot gerechtigheid hebben gebracht als de sterren, voor eeuwig en altoos’ (vs.3). Hier wordt de persoonlijke opstanding aan het eind der tijden bedoeld. Het is een opstanding van zowel rechtvaardigen als goddelozen, waarbij de onderscheiden bestemming aangegeven wordt. De uitspraak wordt echter wel beperkt tot ‘uw volk’ en het is niet duidelijk of andere volken ook zullen opstaan. Met ‘velen’ kunnen overigens ook ‘allen’ bedoeld worden.²⁹ Het verblijf in het rijk van de dood, waar de doden heengaan, is daarom tijdelijk, tot de tijd van de opstanding.

De taal die door Daniël gebruikt wordt, is niet nieuw, maar sluit aan bij vroegere geschriften. De beeldspraak van het slapen en het ontwaken komt ook voor in de opwekking van het dode kind in 2Kon.4:31 en in Job 14:12. Ook is er aansluiting bij de zojuist genoemde passage uit Jes.26. Verderop in het boek Jesaja is sprake van de Knecht van de HERE. Soms lijkt hij gelijk gesteld te moeten worden met het volk, of met een deel ervan,³⁰ maar in de hoofdstukken 52-53 is één persoon bedoeld. Hij komt door de vernedering heen tot verhoging. Zijn graf was eerst bij de goddelozen, maar daarna is er sprake van zijn herleven: hij zal ‘nakomelingen zien en een lang leven hebben’ en hij krijgt een deel onder ‘velen’. Deze uitspraak ligt zeer waarschijnlijk ten grondslag aan Dan.12:3.

De uitdrukking ‘eeuwig leven’ komt zo niet voor in eerdere bijbelboeken, maar sluit aan bij het eeuwige koninkrijk in Dan.2:44.

Door de opstanding en de daarna volgende bestemming verschaft God recht, een thema dat in veel oudtestamentische geschriften naar voren komt. Dat recht geschiedt lang niet altijd aan deze kant van het graf, maar hier blijkt dat het wel daarna komt. Het is mogelijk dat goddelozen tijdelijk triomferen over de rechtvaardigen (als in Dan.11), maar straks worden de rollen omgedraaid.

9. Het boek Job

9.1 Job 19

De discussies over de voorstelling van het leven na de dood in het boek Job spitsen zich toe op 19:25-27. Daar staat: ‘Maar ik weet: mijn Losser leeft en ten laatste zal Hij op het stof

²⁹ Jeremias in *TDNT* IX, 536-545 vertaalt hier en in Jes.53 inclusief, de ‘velen’ in de zin van ‘allen’. Zo wordt in de toespeeling op Dan.12:2 in Joh.5:28 dan ook gesproken over *pantes*, allen. In *SBNT* bij Mar.10:45 staat: Jezus’ dood komt ‘velen’ (*polloi*) ten goede. De gedachte is niet ‘velen in tegenstelling tot allen’, maar ‘velen in tegenstelling tot weinigen’. In het Semitische spraakgebruik kan ‘velen’ soms als synoniem van ‘allen’ gebruikt worden (Jes.53:6,12; Dan.12:2; Rom.5:12,19; *TDNT* VI 540-545) en de paralleltekst in 1Tim. 2:6 maakt duidelijk dat die betekenis ook hier bedoeld is.

³⁰ Vgl. M.J. Paul, 129-142.

optreden. Nadat mijn huid aldus geschonden is, zal ik uit mijn vlees God aanschouwen, die ik zelf mij ten goede aanschouwen zal, die mijn eigen ogen zullen zien en niet een vreemde; mijn nieren in mijn binnenste versmachten van verlangen' (NBG).

Er zijn vier hoofdverklaringen voor dit gedeelte:

- a) God zal Job na de dood doen opstaan uit het graf, zodat hem recht gedaan wordt tegenover zijn beschuldigers. Dit is de uitleg die in de loop van de geschiedenis door veel christenen is aanvaard.
- b) Job zal na de dood, als een geest zonder lichaam, getuige zijn van Gods verschijnen voor de mensen uit zijn omgeving, om van Jobs onschuld te getuigen.
- c) De gedachten van Job in deze verzen zijn conditioneel en het is niet duidelijk wat hiervan gerealiseerd zal worden.
- d) God zal tussenbeide komen vóór Jobs dood en hem herstellen in zijn vroegere positie. Dit is de mening van de meeste hedendaagse exegeten.³¹

De Bondt noemt in zijn proefschrift veel oudere literatuur en kiest bewust voor de eerste van de vier genoemde opvattingen. Job weet immers dat hij binnenkort zal sterven (7:6-9; 9:25-26; 17:16; 30:23) en hij verwacht geen herstel in dit leven. Ook geeft Job in 13:15 aan dat hij op God blijft hopen, zelfs als die hem doodt, wat dus ook een verwachting inhoudt voor het leven na de dood. In 16:18 vraagt Job of de aarde zijn bloed niet zal bedekken (waarmee zijn sterven aangeduid wordt) en daarna zegt hij dat zijn Getuige in de hemel is. Dat heeft dus betrekking op de tijd na het sterven. Eerder in hoofdstuk 19 hoopte Job dat zijn woorden in een rots gegrift worden, zodat ze na zijn dood te lezen zouden zijn. Daarom moet het vervolg betrekking hebben op de situatie na de dood.³²

Kroeze betreft 14:10-14 en 16:18-19 in zijn overwegingen. Job heeft zelf in hoofdstuk 14 al worstelend de idee van 'als een man sterft, zal hij (weer) leven?' overwogen. Het was een overweging die nog niet tot helderheid is gekomen. In deze drie hoofdstukken (14, 16 en 19) is een opklimmende lijn, een steeds klaardere (profetische) bewustwording van een leven na de dood. Het 'zien van God' houdt in het ervaren van Gods gunst. Job ondervindt nu God als vijand, maar dan zal Hij het voor hem opnemen.³³

Hartley en Johnston menen dat op de bovenstaande wijze teveel gelezen wordt in de woorden van Job. Als deze passage de hoop op een opstanding zou verkondigen, zou dit de climax van het boek zijn en het debat tot een eind brengen, of zou dit thema in de volgende dialogen nog door moeten klinken, maar dat is niet het geval.³⁴

Janzen verdedigt de opvatting dat Jobs herstel na de dood zal plaatsvinden. In hoofdstuk 14 is het thema van het leven na de dood aangesneden. Zoals vaak het geval is in het boek Job, worden thema's vanuit andere gezichtspunten later weer aan de orde gesteld. Alle uitleggers zijn het er over eens, dat de verzen 13-17 de mogelijkheid van een herleven na de dood onder ogen zien. Toch kan dat vanuit een strikte logica niet, want in het voorafgaande, de verzen 7-12, heeft Job die mogelijkheid ontkend. Wanneer het boek zo samengesteld is, kan ook 19:25-27 verder gaan dan wat vanuit de context logisch is. Job reageert op twee niveaus: op het eerste niveau is er het debat met zijn vrienden, waarin hij bezwaar maakt tegen het

³¹ Hartley, 295-296.

³² De Bondt, 193-204.

³³ Kroeze, 220-226.

³⁴ Johnston, 209-214.

onrechtvaardige leed dat hem overkomt. Op het tweede niveau is er in toenemende mate een vertrouwen dat God hem zal horen.

Enerzijds is de mens ‘stof’, en toch moet er méér zijn. Daarom zegt Job in 10:9 ‘Wilt U mij tot stof doen weerkeren?’ Die vraag lijkt met een ontkenning beantwoord te moeten worden. God heeft Job wonderlijk gemaakt en steeds voor hem gezorgd (10:8-12). Was dat allemaal bedoeld om Job tot stof te laten weerkeren? Job kan zich niet neerleggen bij de gewone antwoorden en komt daarin tot verdere vragen en mogelijkheden. Daarom beroept hij zich op de Getuige in de hemel en de Pleitbezorger in de hemel (16:19; 17:3). Wat blijft er anders voor hoop over? (17:15). De hypothetische mogelijkheden groeien in Job 19 uit tot een vaste en zekere overtuiging ‘Ik weet’. Wat ook zijn verwachting is, hij verlangt er zeer naar (vs.27b). Er is een gericht, waarin God recht zal doen en zal vergelden (vs.29). Job heeft uitzicht, ontvangen van God zelf. Het is niet juist Job 19 alleen vanuit het herstel in hoofdstuk 42 te lezen. De situatie van Job is in de hoofdstukken 3-31 alsof hij in sjeool verblijft en hij voorziet zijn redding daaruit.³⁵

Het is hier niet mogelijk grondig op de vaak uitgebreide beschouwingen in te gaan, maar we proberen wel een richting te wijzen. Hoe de tekst ook uitgelegd wordt, Job heeft twee diepe zekerheden: het ingrijpen van de Losser en het zien van God.³⁶ Het wonderlijke is, dat deze verwachting in de volgende hoofdstukken geen grote rol speelt, maar dat Job daar meer de nadruk legt op de tegenovergestelde realiteit in zijn eigen leven. Sofar reageert met name op de beschuldiging en niet op de uitgesproken hoop (20:3). Wat dat betreft is het argument van Hartley en Johnston tegen de opstandingsverwachting van toepassing op alle standpunten. Welke visie men ook heeft ten aanzien van Job 19, hier wordt zondermeer een climax bereikt waar de sprekers in de volgende hoofdstukken weinig mee doen. Het gemakkelijkst valt de verbinding te maken als hoofdstuk 19 beschouwd wordt vanuit het gezichtspunt van het recht. Job weet dat God hem recht zal verschaffen en wanneer dat zal gebeuren, voor of na de dood, is van minder belang. Het is verwarrend om veel nadruk te leggen op het dilemma van herstel voor of na de dood, met name als dat uitmondt in een discussie over ‘wel of geen opstandingsverwachting’. De nadruk ligt daar niet op, want het gaat immers in de context over de vraag of Job wel of geen recht zal ontvangen.

In het voorafgaande is vastgesteld, dat door de Israëliet een leven in grote nood ervaren werd als een straf van God en dat die situatie al bij de dood hoorde (zie par. 4.6).³⁷ Wanneer we daarbij in rekening brengen dat sjeool niet voor iedereen is, maar een oord van duisternis voor de goddelozen, mogen we uitgaan van een breed aanwezig besef van een voortleven na de dood op een onderscheiden wijze: God is met de gelovigen, ook na de dood, maar de zondaren zijn voor altijd verstoten.

Job vreesde in sjeool te zullen komen, omdat hij in dit leven Gods toorn heeft ervaren. In hoofdstuk 19 belijdt hij echter zijn vaste vertrouwen dat God recht zal verschaffen. Als dit aan deze kant van het graf zo is, houdt dat tevens in dat het ná dit leven ook zo zal zijn! Het westerse onderscheid tussen ‘voor of na de dood’ roept misverstanden op die in Israël en ook in de tekst niet bekend zijn. In de exegese (zie uitleg Job 19) is gekozen voor de uitleg dat Job zijn situatie na de dood op het oog heeft, maar we zullen voorzichtig moeten zijn om hiermee het begrip ‘opstanding’ te verbinden. Het is eerder zo dat Job in de grootste diepte uitzicht ontvangt op wat God doen zal, en daarmee is hij veilig voor altijd. Het is bij zo’n belijdenis

³⁵ Janzen, 134-145.

³⁶ Het werk van de Losser komt niet meer terug in het boek Job, al verklaart God dat Job recht gesproken heeft en de vrienden dat niet gedaan hebben (42:7). Het ‘zien’ keert terug in Jobs uitspraak ‘Nu heeft mijn oog U aanschouwd’ (42:5). Vgl. Raharimanantsoa, 283-324, spec. 320.

³⁷ Het is merkwaardig dat Levenson geen enkele keer in zijn boek verwijst naar Job 19.

vanuit de diepte niet juist naar de details van die opvatting te vragen, uitgaande van latere standpunten.

9.2 Job 42

Het slot van het boek Job doet in allerlei opzichten denken aan het boek Genesis: het offeren, de herdersvorst met enorme aantallen dieren, de hoge leeftijd, de kinderzegen en de uitdrukking ‘oud en van het leven verzadigd’. Het kan voor ons lijken of Job alleen aan deze zijde van het graf herstel heeft gekregen. Vanuit wat boven opgemerkt is over sjeool en het sterven van de aartsvaders is duidelijk dat dit herstel ook consequenties heeft voor het leven na de dood.³⁸

10. De intertestamentaire periode

10.1 Het tijdelijke dodenrijk

Zoals in het voorafgaande bleek, is er in het Oude Testament al wel een aanduiding van de opstanding uit de doden, maar deze wordt slechts summier aangegeven. De overtuiging wordt in de intertestamentaire tijd (vanaf de derde eeuw v.Chr.) verder uitgewerkt in relatie tot het dodenrijk (Hebr. *sjeool*; Gr. *hades*).³⁹ Vanuit pseudepigrafische en apocriefe geschriften kunnen we ons het volgende beeld vormen.

In het geschrift 4 Ezra is sprake van de zielen van de rechtvaardigen die verblijven in hun kamers en zich afvragen hoe lang ze nog moeten wachten. Wanneer zal de oogst komen en de beloning? (4:35, vgl. 42). In 7:28-44 staat een beschrijving van het eindgericht dat plaats zal vinden wanneer de aarde hen die in haar slapen, terug zal geven. De binnenkamers zullen de zielen teruggeven die aan hen zijn toevertrouwd (vs.32).⁴⁰

Het dodenrijk is een soort wachtkamer waar de doden wachten op de opstanding. De gestorvenen zijn hier bewust aanwezig en de gelovigen zijn niet geheel afgesneden van de gemeenschap met God, wiens macht zich ook uitstrekt over het dodenrijk.⁴¹

10.2 Gescheiden plaatsen voor de doden

In 1 Henoch 22 is te lezen dat de zielen van alle mensen naar het dodenrijk gaan (vs.3-4), maar dat daar de rechtvaardigen van de goddelozen gescheiden worden (vs.8). Volgens Josephus huldigden ook de Farizeeën deze opvatting.⁴² Het dodenrijk is hier de plaats voor alle doden, maar wel gescheiden. Dezelfde opvatting vinden we o.a. ook in 1Hen.51:1; 102:5; 103:7; 2Makk.6:23; 4Ezra 4:41; 7:32; Syr.Bar.11:6; 21:23.

Andere boeken leren een verwante, maar iets andere benadering, namelijk dat de zielen van de rechtvaardigen direct na hun dood naar de goddelijke gelukzaligheid gaan, o.a. aangeduid met de term *paradeisos*, om daar te wachten op de opstanding. Dit ‘paradijs’ is de plaats waar de aartsvaders, de uitverkorenen en de rechtvaardigen als ook Henoeh en Elia wachten op de opstanding der doden. We vinden deze gedachte op veel plaatsen in de joodse apocalyptiek.⁴³

In het zogenaamde ‘Testament van Abraham’ vindt een gesprek plaats tussen Abraham en de Dood. Bij het sterven van Abraham nemen de aartsengel Michaël en de engelen zijn ziel mee naar de hemel. Het lichaam wordt begraven. God de Vader beveelt om Abraham naar het

³⁸ Mathewson bepleit een eenheid tussen de epiloog en de voorafgaande hoofdstukken. Job keert na alle ervaringen niet simpel terug tot de situatie van de eerste twee hoofdstukken, alsof hij niets geleerd had.

³⁹ Deze vertaling ‘dodenrijk’ is in het slot van par. 4.4 afgewezen als vertaling voor het begrip sjeool in alle situaties. In de rubricering die hier gegeven wordt, is de term echter wel bruikbaar.

⁴⁰ Charlesworth, 1, 517-559. Vgl. Oussoren & Dekker, 331-369.

⁴¹ Russell, 128.

⁴² Josephus, *Oudheden* 18.14 en *Oorlogen* 2.163; vgl. Jeremias *TDNT* I, 147.

⁴³ Jeremias, *TDNT* V, 767-768.

paradijs te brengen, waar de tenten zijn van de rechtvaardigen. In die plaats zijn geen rouw en verdriet, maar vrede en eeuwig leven (20:10-14).⁴⁴

Er leven allerlei opvattingen waar dit paradijs zich bevindt. Een ervan is de idee dat het paradijs na de val van Adam is verplaatst naar de hemel (Syr.Bar.4:3,6;) en dat het daarna in de hemel is gebleven (o.a. 4Ezra 4:7-8) of zelfs meer precies, in de derde hemel (vgl. 2Kor.12:2,4).

10.4 De opstanding van de doden

De Septuaginta vertaalt uiteraard de bovengenoemde bijbelse passages en die van de apocriefe boeken. Dit gebeurt op een manier dat de opstanding uit de dood duidelijk naar voren komt (bijv. in Jes.26 en Hos.6). Daarnaast brengt deze vertaling nog enige toevoegingen of verduidelijkingen aan. Dit gebeurt bij Deut.18:15; 32:39; Ps.1:5; in Job 14:14 lijkt de vraag een stellige uitspraak te worden; Job 19:26 geeft aan dat God de huid zal laten opstaan, en na 42:17 is een duidelijke verwijzing naar de opstanding toegevoegd. Hos.13:14 is veranderd van een vraag in een positieve uitspraak.⁴⁵

Toen Antiochus IV Epifanes rond 165 v.Chr. een joodse moeder en haar zeven zonen doodmartelde, beleden zij dat ze tijdens de opstanding uit de dood als overwinnaars zouden terugkeren in een nieuw lichaam (2Makk.7:9,11,14,20-23,29,36). Er leefde ook de verwachting dat gesneuvelden weer zouden opstaan uit de dood (2Makk.12:43-46; vgl. 14:46).

In Qumran bij de Dode Zee is een tekst gevonden met een voorzegging over de Messias die aansluit bij Jes.61:1 (4Q521). De Messias bevrijdt de gevangenen, herstelt blinden het gezicht en sterkt hen die gebroken zijn. Hij zal de gewonden genezen en de doden levend maken, Hij zal het goede nieuws aan de armen brengen.⁴⁶

In Pseudo-Ezechiël (4Q385, 386) wordt eerst gesproken over de vernietiging van allerlei naties en daarna over de verlossing van Israël. De profeet vraagt wanneer die gebeurtenissen zullen plaatsvinden en hoe de gelovigen (die Gods naam liefhebben en wandelen op de paden van het recht) beloond zullen worden. Daarna volgt een weergave van het visioen van Ezechiël 37, uitlopend op: 'een grote menigte van mensen zal opstaan en JHWH van de heerlegers prijzen die hen deed leven.' Daarna vraagt de profeet opnieuw wanneer dit zal gebeuren. Hiermee wordt duidelijk dat de profetie van Ezechiël niet slechts betrekking heeft op de terugkeer uit de ballingschap, maar ook in een eschatologische eindtijd herhaald zal worden, en dan zullen de gelovigen opstaan uit de dood.⁴⁷ (Vgl. ook de hymnen in 1QH 14.28-34 en 19.1-014.)⁴⁸

De verwachting van de opstanding van het lichaam is sterk vertegenwoordigd in de intertestamentaire tijd, maar niet geheel eenstemmig. Zo volgt 1Hen.6-36 bijvoorbeeld in grote trekken Jes.24-27 waar alleen de rechtvaardigen worden opgewekt om deel te krijgen aan het Messiaanse Rijk. In bepaalde gedeelten lezen we echter dat in de lijn van Dan.12:2 ook de goddelozen of sommigen van hen zullen opstaan voor het oordeel (o.a. 1Hen.67:8-9). In het 'Testament van Benjamin' staan de aartsvaders eerst op om deel te krijgen aan het aardse koninkrijk (10:6) en daarna de twaalf zonen van Jakob, elk over zijn eigen stam (10:7). Daarna zullen ook alle mensen opstaan, sommige tot heerlijkheid, andere tot schaamte (10:8).

⁴⁴ Charlesworth, 1, 871-902.

⁴⁵ Vgl. Wright, 147-150.

⁴⁶ García Martínez & Tigchelaar, 1044-1047; vgl. Mat.11:2-6.

⁴⁷ García Martínez & Tigchelaar, 766-777; vgl. Wright, 188.

⁴⁸ García Martínez & Tigchelaar, 176-177, 188-189. Voor Qumran, zie Wright, 181-189 en Hogeterp.

Tot slot moet opgemerkt worden dat bepaalde auteurs, zoals die van de (apocriefe) ‘Wijsheid van Salomo’, hun geloof uitspreken in de onsterfelijkheid van de ziel en niet in de opstanding van het lichaam. Ook Josephus deelt deze opvatting, maar hij drukt zich uit in termen van de Farizeese leer van de opstanding.⁴⁹

11. *Het Nieuwe Testament*

Het NT spreekt in dezelfde bewoordingen over het dodenrijk als de intertestamentaire literatuur. Na de dood zijn er twee richtingen: de één naar het dodenrijk en de ander naar het ‘paradijs’ of de hemel. Zo lezen we in de gelijkenis van Jezus over de rijke man en de arme Lazarus in Luc.16:19-31 dat Lazarus na zijn dood in de ‘schoot van Abraham’ komt, maar dat de rijke naar de ‘onderwereld’ gaat. En tegen de ene moordenaar aan het kruis zegt Jezus: ‘Vandaag zul je bij Mij in het paradijs zijn’ (Luc.23:43). In deze teksten is de *hades* ‘onderwereld’ een aanduiding voor de plaats waar alleen de ongelovigen verblijven,⁵⁰ maar de gelovigen gaan naar een plaats van geluk, die Jezus ‘schoot van Abraham’ en ‘paradijs’ noemt. Paulus lokaliseert de plaats waar de gelovigen heengaan bij Christus in de hemel (Fil.1:23-24).

De onderwereld is ook in het Nieuwe Testament een tijdelijke verblijf voor de periode tussen dood en opstanding. De (goddeloze) doden gaan naar het dodenrijk als ze sterven, maar het dodenrijk geeft hen terug bij de opstanding (Op.20:13). De opstanding betekent het einde van het dodenrijk (Op.20:14) en deze *hades* gaat dan over in de *gehenna* ofwel de poel des vuurs (Op.19:20; 20:10,14v.) als de uiteindelijke veroordeling.

Ook wat betreft de opstanding sluit het NT aan bij het OT en het jodendom. De verwachting van een opstanding ten leven is sterk vertegenwoordigd (Joh.6:39,40,44,54; Rom.8:11; 1Kor.15:22; 2Kor.5:10). Ook de onrechtvaardigen zullen opstaan, maar om veroordeeld te worden (Joh.5:29; 2Kor.5:10). De joodse verwachting dat de rechtvaardigen als eersten zullen opstaan, komen we ook tegen (Op.20:5-6; 1Kor.15:23v.; 1Tes.4:16v.).

12. *Het rabbijnse jodendom*

In het rabbijnse jodendom is de opstanding een wezenlijk onderdeel. Het belang om hierop in te gaan ligt in de interpretatie van het Oude Testament. Hoe vindt men deze overtuiging terug in de Schrift?

Het Achttiengebied (ook wel Amidah genoemd), dat dagelijkse enige malen gebeden moet worden, bevat als tweede bede: ‘U bent machtig voor altijd, Heer, U doet doden leven, groot bent U in bevrijden; (die de wind laat waaien en de regen nederdalen), die in verbondenheid het leven onderhoudt, in grote barmhartigheid doden doet leven, vallenden steunt, zieken geneest en geboeiden losmaakt en zijn trouw gestand doet aan hen die slapen in het stof. Wie is als U, Heer van machtige daden, en wie is U gelijk, Koning, die doodt en doet leven en bevrijding laat uitspruiten. Getrouw bent U in het doen leven van doden. Gezegend bent U, Heer, die de doden doet leven.’

Dit gebed moet zeker teruggaan tot de periode van de tweede tempel.⁵¹

De scholen van Hillel en Sjammai in de eerste eeuw hadden allerlei verschillen van mening, ook over de volgorde waarin de opstanding zou plaatsvinden. Volgens Hillel zou God

⁴⁹ Oepke, *TDNT I*, 370.

⁵⁰ In het NT wordt alleen in Hand. 2:27 sjeool in verband gebracht met een gelovige; maar dit is een citaat uit Ps.16. David spreekt de hoop en het vertrouwen uit hier niet te zullen komen.

⁵¹ De verwachting van de opstanding komt hier duidelijk tot uiting, maar de bede gaat niet in op het huidige lot van hen die ‘slapen in het stof’. Ook vermeldt de bede niet het bestaan van een ziel. Vgl. Levenson, 3-6; Wright, 146.

beginnen met de huid en het vlees, waarna zenuwen en beenderen volgen (vgl. Job 10:10); Sjammai nam op grond van Eze.37 een tegenovergesteld standpunt in.

Begravenisgewoonten in die tijd laten zien dat men veel waarde hechtte aan een zorgvuldige begravenis; crematie werd niet toegepast. Ook waren er veel Joden in de diaspora die toch in het land Israël begraven wilden worden, bijvoorbeeld op de Olijfberg. Dit heeft te maken met de profetie dat de Messias daar zal komen (Zach.14:4) en dat de opstanding van de doden plaats zou vinden in dit land.

In de Misjna (rond 200) komt een uitspraak voor van rabbi Pineas ben Jair: ‘De Heilige Geest leidt tot de opstanding van de doden. En de opstanding van de doden zal komen door Elia, wiens gedachtenis gezegend is’ (m. Sot.9.15). De Misjna geeft ook aan (op basis van Jes.60:21) dat alle Israëlieten deel hebben aan de toekomstige wereld. ‘En dit zijn degenen die geen deel hebben aan de toekomstige wereld: hij die zegt dat de opstanding van de doden niet in de Thora staat, [hij die zegt] dat de Thora niet uit de hemel komt en de scepticus’ (m. Sanh. 10:1).

In de Talmoed (6e eeuw met veel oudere tradities) wordt de vraag gesteld hoe de opstanding van de doden uit de Thora afgeleid kan worden. Eén antwoord luidt: Vanuit het vers ‘en u zult daarvan de heffing voor de HERE aan de priester Aäron geven’ (Num.18:28). Aäron is echter gestorven en kwam nooit het land Kanaän binnen. Daarom zal hij opstaan uit de dood en dan zal Israël hem de gave geven. Gamaliël II (eind eerste eeuw) gebruikt Deut.31:16 als argument, want God belooft daar aan Mozes dat hij zal slapen met zijn vaders en op zal staan. De Sadduceeën betrekken het werkwoord ‘opstaan’ echter op het volk dat verkeerd zal handelen. Andere passages waarnaar verwezen wordt, zijn Num.15:31 (de blijvende schuld van de overtreder, tot in de toekomstige wereld), Deut.32:39 (God doodt en maakt levend) en 33:6 (Laat Ruben leven en niet sterven). Een ander antwoord luidt: vanuit het vers waarin staat dat God zijn verbond heeft opgericht om ‘hun’ (= Abraham, Isaak en Jakob) het land Kanaän te geven (Ex.6:4[V3]). Deze patriarchen hebben het land nooit ontvangen en daarom moet dit vers betrekking hebben op de opstanding uit de dood. In Midrasj Sifre op Deuteronomium 32 staat de uitspraak ‘In geen tekst ontbreekt de opstanding uit de doden, maar wij ontberen het vermogen om die op de juiste wijze uit te leggen’. Dit herleiden van de opstanding vanuit de Thora gebeurt op een manier die voor ons nogal associatief overkomt. Rabbi Juda de patriarch, een redacteur van de Misjna, vertaalt Ex.15:1 in de toekomstige tijd: er staat volgens hem niet ‘toen zong Mozes’, maar ‘dan zal Mozes zingen’. Daarmee wordt bedoeld dat Mozes dit lied zal zingen na de opstanding. Het is duidelijk dat deze bijbelgedeelten in letterlijke zin die betekenis niet hebben. Het is daarom aannemelijk dat de rabbijnen deze letterlijke uitleg veronderstelden (en dat het lied van Mozes echt wel destijds gezongen is), maar dat naast de letterlijke uitleg (de peshat) ook de meer associatieve uitleg een plaats had, waardoor zij in dergelijke teksten een heenwijzing konden zien naar een toekomstige werkelijkheid (derash).

Andere geschriften sluiten meer aan bij de letterlijke uitleg, maar voegen wel iets toe. Zo sluit Targum Pseudo-Jonathan aan bij Gen.3:19, waar een oordeel over de mens wordt uitgesproken: ‘Stof bent u en tot stof zult u weerkeren’. Maar daarna komt de toevoeging ‘Want u bent bestemd om uit het stof te herrijzen, om rekenschap te geven van alles wat u gedaan hebt, op de grote dag van het oordeel’.

Het is gemakkelijker om de gedachte aan een opstanding te baseren op latere geschriften dan op de Thora. ‘Wanneer iemand tot u zegt: “Is het mogelijk dat de Heilige (geprezen zij Hij!)

de doden opwekt?”, zeg tegen hem: “Het is reeds gebeurd. Hij heeft reeds de doden opgewekt door Elia, door Elisa en door Ezechiël in de vallei van Dura.” (Midrasj Leviticus Rabbah 27:4).

De conclusie kan zijn dat er in het rabbijnse jodendom het voortbestaan van de mens na de dood en het geloof in een lichamelijke opstanding zeer duidelijk aanwezig was en dat men dit ook baseerde op het OT.⁵²

13. Conclusie

Al te vaak wordt het Oude Testament gelezen als een boek zonder uitzicht op een leven na de dood, of vanuit de veronderstelling dat die hoop alleen uit enige zeer late bijbelboeken blijkt. In het bovenstaande komt het geloof in een voortbestaan na de dood echter op allerlei wijzen naar voren. Het wordt echter vaker verondersteld dan dat er nader op wordt ingegaan.

Als sjeool de bestemming voor iedere dode is, zoals vaak gedacht wordt, dan is het leven na de dood slechts te vrezen. Het is echter aannemelijk dat dit de bestemming is van hen die Gods toorn ervaren en verdienen; voor de gelovigen is er het vertrouwen dat God hen nabij zal zijn, in dit leven en daarom ook na de dood. Zij vrezen niet om te sterven en te worden verzameld tot hun vaders. God is de Levende en is in staat ook te laten herleven.

Situaties van ernstige tegenslagen worden beleefd als uitingen van Gods toorn. Die omstandigheden worden vergeleken met sjeool. In diverse psalmen blijkt dat God echter redt van sjeool en de dichters zijn lof laat verkondigen. Vanwege die ervaringen van redding, mag ook het leven na de dood in vertrouwen tegemoet worden gezien. Er is een minder grote tegenstelling tussen het leven hier en hierna dan bij ons het geval is.

In aanvechting en nood, vooral te midden van het onrecht dat wordt bedreven, groeit het vertrouwen dat God recht zal verschaffen. Wanneer dat het geval zal zijn, is voor ons lang niet altijd duidelijk. Vanuit het besef dat het leven na de dood in het verlengde ligt van het huidige leven, hoeft niet getwijfeld te worden aan Gods redding voor altijd. Reeds voor de ballingschap is dit uitzicht aanwezig. In en na de ballingschap komt er steeds meer zicht op een lichamelijke opstanding uit de dood. Dit is echter geen wezensvreemd element in het geloof, maar uitwerking van thema's die vanaf het begin aanwezig zijn.

De intertestamentaire periode en het rabbijnse jodendom laten zien hoe de overtuiging van een opstanding uit de dood een steeds sterkere plaats is gaan innemen. God is degene die kan doden, maar die ook laat herleven. Terecht geeft de joodse geleerde Levenson zijn boek de ondertitel 'De uiteindelijke overwinning van de God van het leven'.

In het Nieuwe Testament is de opstanding van Jezus Christus uit de dood fundamenteel voor het heil en ook voor de opstanding van de gelovigen. Dit is echter niet in tegenspraak met het Oude Testament, maar ligt in het verlengde ervan. Hij is immers opgestaan 'naar de Schriften' (1Kor.15:4). Toen aan Jezus gevraagd werd door Sadduceeën hoe het precies zat met de opstanding, beriep Hij zich op de Thora en beschuldigde hij hen dat zij de Schriften niet kenden en ook niet de kracht van God. God noemde zich tegenover Mozes de God van Abraham, Isaak en Jakob. 'Hij is niet een God van doden maar van levenden' (Mar.12:26). De uitspraak tegenover Mozes betekent dat God niet slechts in het verleden met de aartsvaders

⁵² Vgl. Levenson, 23-34 en Wright, 190-206.

wilde zijn, maar dat Hij nog steeds met hen verbonden is. Zij zijn gestorven in het uitzicht op de toekomst en leven voort (vgl. ook Heb.11).

Literatuur

- Bondt, A. de, *Wat leert het Oude Testament aangaande het leven na dit leven?* Diss. VU. Kampen: Kok, 1938.
- Caesar, S., 'The Blessing of the Silver Scrolls', *B&S* 19 (2006) 59-63.
- Charlesworth, J.H. (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha*. Vol. 1, London: Darton, Longman & Todd, 1983; vol. 2, 1985.
- Fischer, A.A., *Tod und Jenseits im Alten Orient und Alten Testament*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 2005.
- García Martínez, F. and Tigchelaar, E.J.C., *The Dead Sea Scrolls: Study Edition*. Leiden: Brill, 2000.
- Hess, R.S., *Israelite Religions. An Archaeological and Biblical Survey*. Grand Rapids: Baker; Nottingham: Apollos, 2007.
- Hogeterp, A.L.A., 'Resurrection and Biblical Tradition: Pseudo-Ezekiel Reconsidered', *Biblica* 89 (2008) 59-69.
- Jeremias, J., 'haidēs' *TDNT* I, 146-149.
- Jeremias, J., 'paradeisos', *TDNT* V, 765-773.
- Johnston, P.S., *Shades of Sheol: Death and Afterlife in the Old Testament*. Downers Grove: IVP, 2002.
- Johnston, P.S., 'Afterlife', in: Tremper Longman III, Peter Enns (eds), *Dictionary of the Old Testament. Wisdom, Poetry & Writings*. Downers Grove / Nottingham: IVP, 2008, pag. 5-8.
- Kenyon, K.M., *Jericho. Cultuurgeschiedenis van Palestina tot aan de komst van Jozua*. Ned. vert. Leiden: A.W. Sijthoff, 1959.
- Levenson, J.D., *Resurrection and the Restoration of Israel. The Ultimate Victory of the God of Life*. London, New Haven: Yale, 2006.
- Mathewson, D., *Death and Survival in the Book of Job. Desymbolized and Traumatic Experience*. New York, London: Clark LHB/OTS, 2006.
- Oepke, A., 'anistēmi' *TDNT* I, 368-372
- Oussoren, P., en Dekker, R., *Buiten de vesting: een woord-voor-woord vertaling van alle deuterocanonieke en vele apocriefe bijbelboeken*. Vught: Skandalon & Plantijn, 2008.
- Paul, M.J., 'De lijdende knecht' in M.J. Paul & A.G. Knevel (red.), *Verkenningen in Jesaja*, Kampen: Kok, 1991, 129-142.
- Paul, M.J., 'Enoch' in *NIDOTTE* 4, 579-580.
- Raharimanantsoa, M., *Mort et Espérance selon la Bible Hébraïque*. Coniectanae Biblica, OTS 53. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2006.
- Russell, D.S., *Tussen Maleachi en Mattheüs*. Den Haag: Servire, 1962.
- Russell, D.S., *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*. London 1964.
- Wright, N.T., *The Resurrection of the Son of God*. Minneapolis: Fortress, 2003.
- Yamauchi, E., 'Homer and Archaeology: Minimalists and Maximalists in Classical Context', in J.K. Hoffmeier & A. Millard (eds.), *The Future of Biblical Archaeology*. Grand Rapids: Eerdmans, 2004, 69-90.

Zie verder de bijbelcommentaren

Zie ook 'Websites Excurs 8, Leven na de dood' op www.studiebijbel.nl (bij *SBOT* 6).